

PASTABOS, SVARSTYMAI, SIŪLYMAI, SMULKMENOS

VIENETŲ SISTEMOS: SKIRTYBĖS IR PANAŠYBĖS, TIKROS IR TARIAMOS NEGEROVĖS

Labiausiai čia rūpėtų aktualūs ir visai konkretūs terminų norminimo, normų laikymosi, terminų lietuviškumo ir taisyklingumo dalykai, ypač sutartinių apskaitos vienetų sistemos terminai. Kad tos sistemos prasmė būtų aiškesnė, bent kiek pradedama *ab ovo*. Tada paaiškėja ne tik, kad tai – jau ketvirtoji vienetų sistema, bet nemažai kas ir iš pirmosios – aiškių, tikrų ir net netikėtų aktualijų, taip pat įdomių etnolingvistinių dalykų.

I. Natūralieji ir dirbtiniai vienetai

Jei teigiama, kad mokslo yra tiek, kiek yra matavimų, tai žmogus jau nuo senų senovės į mokslą linkęs, tiksliau – gyvenimo lenktas. Tačiau pirmąsias civilizacijos žmogaus čia elementariausiu būdu remtasi pačiu saviimi ir savo gyvenimo empirika, o tikslojo mokslo – teoriškai ir eksperimentiškai ištirtomis gamtos reiškinių esmėmis. Yra principinio bendrumo – pagrindas natūralus, bet skirtumas – irgi principinis. O labiausiai įsigalėjo (moksle – privaloma) visai dirbtinė vienetų sistema – metrinė.

1. Natūralieji liaudies matai – iš žmogaus kūno ir jo gyvenimo. Filosofui Protagorui (kuris daug nusipelnęs ir gramatikai) priskiriamas (veikalų neišlikę – spėjama, kad viešai sudeginti) posakis *homo mensura – žmogus yra visų daiktų matas* (Antikos žodynas 1998: 155, Halder 2002), nežinant jo tęsinio – *esančių, kad jie yra, ir nesančių, kad jų nėra* (Halder 2002) arba komentaro – „nebe valstybė nustato, ką žmogus turi daryti ir kas draudžiama, o jis pats“ (Antikos žodynas 1998: 155), savavališkai, nors gana pagrįstai aiškinamas ir... metrologiškai. Iš tikrųjų daug įvairių kraštų liaudies matų yra iš žmogaus kūno: *pėda, žingsnis, sieksnis, mastas, uolektis, glėbys, sprindis, plaštaka, rieškės, sauja, pirštas* (skersai), *klupsnis* „didžiojo piršto galas iki pirmojo sąnario“ DŽ., Apie Pīlviškius 8 *gniaužtais* pagal save atsimatuodavo spragilo buožę: – *Kur eisi?* – *Į girią.* – *Ko?* – *Medžio.* – *Kokio?* –

Skroblauis. – *Kam?* – *Buožei* LKŽ XII 1981: 1092. *Pirštais* matuojamas ne tik lašinių storumas kaime – net mokslinė anatomija turi terminą *dvylika-pirštė žarna*. Panašių yra ir kitakalbių: *colio* (iš vok. *Zoll* „muitas“ – iš gr. *telos* „mokestis“) rusiškas pavadinimas *дио̀ум* yra iš ol. *duym* „nykštys“; senovės graikų sidabrinė moneta ir svorio vienetas *drachmē* – „sauja“. Žinoma, pradžioje tai buvo apytiksliai matai.

Apytikslių būta ir kitų, natūraliųjų liaudies matų – *kártis*, arba *rykštė*, *akmuo*, *kaušas*, *kaušelis*, *kařtis*, *statinė*, *žagrė*, skolintiniai *birkavas* (iš normanų *Birkos* miesto – 10 pūdų), *stuopa*, *gorčius*, *margas*, *ūbas*. Išsiskiria *svaras*, susijęs su matavimo veiksmu *sverti*, taip pat skolintiniai *pūdas*, *valakas*. Kai kurie skirtingų kraštų skirtingi vienetai turi panašų pagrindą: romėnų *jūgeris* „tiek žemės, kiek jaučių pora (lot. *iugum* [t. y. *jungas*]) gali suarti per dieną“ (Antikos žodynas 1998: 398; čia klaidinga forma *jugas*) – *margas* „plotas, kurį žmogus gali suarti arba nupjauti iki pietų“ (*Morgen* – „rytas“)¹ – XIII–XVI a. baltų *žagrė* „ariamiosios žemės plotas, apdirbamas per metus pora jaučių arba arklių“; *svaras* (: *sverti*) – gr. *tálanon* „svoris“ – slavybė *pūdas*, kilusi iš skandinavų *pund* „svaras“ (plg. angl. *pound* „svaras“, lot. *pondus* „svoris; svarstis, pasvaras“ (iš *pendo* „sveriu“, plg. *pendeo* „kabau“, *perpendeo* „atsveriu“, *perpendicularum* „svambalas“); romėnai paliko smulkų svorio matą *granas* (0,065 g) – iš lot. *granum* „grūdas; kruopelė“, taigi yra skaičiavę (o ne svėrę) kruopomis, o suvalkiečiai ir dabar šykštuolį pašiepia: *ir kruopas suskaito, kiek į puodą dėt* Pīlviškiai.

Paskui tų matų vertės buvo nustatytos etalonais. Tačiau ir etalonai skirdavosi pagal tautas ir kraštus arba laikus. Pavyzdžiui, *stadijas* (iš kurio yra ir *stadionas*) senovės Graikijoje buvo labai įvairus: Pitijos – 165 m, Delfų – 177 m, Atikos – 184,98 m, Olimpijos – 192 m, jonėnų – 210 m. Legendiškai aiškinama, kad *stadiono* tako (tiesaus, o ne rato, kaip yra dabar) ilgis *stadijas* – 600 Heraklio *pėdų* (Atikos *stadijo* – 625 graikiškos *pėdos*), bet neaišku, kodėl visų graikų herojaus *pėda* vis skirtinga. Vargu graikiškos, vargu ir pėdinės kilmės, nes buvo jau Babilonijoje (195 m). Labai įdomus *stadijo*

¹ Verstinuose TŽŽ 1951 ir 1969 nevykusiai skiriama *margas* (lenk. *morg*) „žemės matas Lenkijoje, lygus maždaug 0,56 ha“ TŽŽ 1969 ir *morgenas* (vok. *Morgen*) – „žemės matas Vokietijoje (0,26 – 0,36 ha) ir kai kuriuose Pietų Afrikos šalyse (0,6 ha)“ TŽŽ 1960 (vėlesniuose TŽŽ nėra nė vieno, nes ne tarptautinis žodis).

vertės natūralusis aiškinimas – atstumas, kurį nueina žmogus, kol tekančios saulės diskas nuo kraštelio pasirodymo visas išskyla iš už akiračio (gana panašiai pagrįstas persų *farsangas* ir sugraikintas *pursangas* – „nuotolis, kurį žmogus nueina per valandą“). Romėnai *stadiją* pagrindė savaip – 125 dvigubi žingsniai. Romėniškos kilmės *mylia* – lot. *mille passūs* (*passuum*) – tūkstantis dvigubų žingsnių.

Dar vėliau natūralieji liaudies matai išreikšti ir metrinės sistemos vienetais, pavyzdžiui, *mylia* – 1478,7 m, Didžiosios Britanijos, JAV ir kitų anglosaksų kraštų *mylia* – *sausumos*, arba *pašto mylia* (*mi*) – 1609,344 m. Čia įvertintas žingsnio ilgis. Tačiau skaičiuojant metrine sistema *mylia* grįsta ir kitais tos sistemos matais – šitaip labai nutolo *geografinė mylia* – Žemės pusiaujo 1/15° lanko ilgis – 7421,6 m (Rusijoje ir Lietuvoje *mylia* – 7467,4 m), gana nedaug pailgėjo *jūros mylia* (*jūrmylė*) – geografinio dienovidinio 1° lanko 45° geografinėje platumoje ilgis – 1852,3 m (Anglijos platumoje – 1853,18 m), nuo 1929 m. *tarptautinė jūrmylė* (INM) – 1852 m. Laivo greičio žmogiškasis vienetas *mazgas* (kn) yra 1/120 jūrmylės lago (virvės su plūdriu inkaru), per 30 sek. jūreivio leidžiamo iš laivagalio – 1,852 km/h.

Liaudies matų metriniai etalonai įvairiuose kraštuose labai skirtingi: *margas* LDK – 0,71 ha, Mažojoje Lietuvoje – nuo 0,25 iki 0,56 ha, Užnemunėje nuo 1819 m. lenkiškas – 0,56 ha; graikų *talentas* buvo 25,5 – 26,2 kg vario (prilygo 8,5g aukso žiedui), kituose Rytų kraštuose – sunkesnis, o biblinis – 41,4 kg. *Pūdas* – 16,3805 kg, o *svaras* labai skirtingas: romėnų (*libra*) – 327 g, lietuviškas (iki 1920 m.) – 365,47 g, Lietuvoje carmečiu Rusijos – 409,512 g, tikrasis Rusijos – 374,158 g, Berlyno – 374,72 g, Klaipėdos – 413,05 g, Prūsijos iki 1839 m. – 467,711 g, Užnemunėje nuo 1815 m. naujasis lenkiškas – 405,504 g, Didžiosios Britanijos ir JAV *prekybos svaras* (*lb av*) – 453,592 g, *vaistinės svaras* – 358,323 g.

2. Svaras sterlingų ir Trojos uncija. *Svaras* yra ir pinigas: Didžiosios Britanijos *svaras sterlingų* – *pound sterling* (bet žinomas pagal lot. *libra* – *Stg £*) – „pilnavertis, t. y. grynas, nustatytos prabos, svaras“, Airijos, Egipto, Kipro, Libano, Sirijos – *svaras* (dar buvęs – Australijos, Naujosios Zelandijos, Peru, Pietų Afrikos, Rodezijos, Sudano, Ugandos, Zambijos ir kt.). Italijos, Vatikano *lira* (*L*), Maltos (*Lm*) ir Turkijos (*TL*) *lira* irgi yra „svaras“, IX–XVIII a. Prancūzijos *livras* (pranc. *livre*) – taip pat „svaras“ (1795 m. pakeistas šimtainės sistemos vienetu – *frankas*). *Svaras sterlingų* – tradicinis

pavadinimas; jo reikšmė – „D. Britanijos pinig. vienetas, lygus 100 pensų“ TŽŽ 2001 (vadinamųjų *naujųjų pensų*; iki 1971 m. – 20 *šilingų* arba 240 *pensų* LTE X 1983) – atitrūkusi nuo pirmykštės reikšmės: angl. *sterling* – „nustatytos prabos, grynas, pilnavertis“, *sterlingas* – 1. sen. „Anglijos grynio ir svorio matas: aukso – 11/12, sidabro – 0,925 (po 1920 m. – 1/2), iki 1526 m. buvo dalijamas į 160 svorio *penių*“, 2. sen. „Anglijos sidabro moneta, kaldinta nuo 1180 m.; XIII a. lygus sidabro *svarui*, arba 20 sidabro *pensų*, t. y. 1 aukso *pensui*“ (Buračas 1999), kitaip – *didysis pensas* (LTE X 1983). Beje, tas atotrūkis būdingas daugeliui senųjų pavadinimų – *auksinas*, *guldenas*, *zlotas*... *Sterlingas* dabar – tiesiog „Anglijos sidabrinų ir auksinių monetų praba“ DŽ₄.

Smulkesni ir stambesni vienetai neretai susieti skaitiškai: romėnų *dvigubas žingsnis* – 5 *pėdos*; *paprastasis sieksnis* (mostinis) – 6 *pėdos* – 1,95 m, *didysis sieksnis* – 9 *pėdos* – 2,84 m; *kartis* – 7,5 *uolekties* – 4,87 m, *uolektis* – 1,5 *pėdos*, *pėda* – 16 *pirščių*; *akmuo* – 40 *lietuviškų svarų* – apie 14–15 kg, *pūdas* – 40 *svarų*. Yra net toks koeficientinis vienetas – *uncija*: lot. *uncia* „dvyliktoji dalis“ (net, pavyzdžiui, palikimo), pvz.: *jugerio uncija* – 209,91 m², *pėdos uncija* – 24,6 mm (beje, artima *coliui* – 25,4 mm), *aso* (svaro vario – apie 327 g) *uncija* – 27,25 g, romėnų *svaro uncija* (svorio – 27,116 g, monetos – 27,288 g). Svaro *uncija* paplito ir kituose kraštuose: Prancūzijos (pranc. *once* žinomas nuo 1138 m.) – 30,594 g, Didžiosios Britanijos ir JAV – *prekybos uncija* – 28,3495 g (*skysčio uncija*: D. Britanijos – 28,4123 ml, JAV – 29,5729 ml), *vaistinės* ir *juvelyrinės*, arba *Trojos uncija* – 31,1035 g.

Trojos uncija yra ne tik juvelyrinė ir vaistinės, bet ir biržos matas – čia yra ir *Trojos svaras* – 12 *Trojos uncijų* – 373,242 g (o 16 *Trojos uncijų* – Didžiosios Britanijos svaras – 453,592 g), ir *Trojos drachma* – 3,888 g (8 sudaro *unciją*), ir *Trojos granas* – 0,065 g (60 sudaro *drachmą*). Griežtai žiūrint, *Trojos uncija* yra nesąmonė (kuo čia dėta prieš tris tūkstantmečius keturiasdešimtą kartą sudegusi istorinė *Troja*?! – kaip ir *svaras sterlingų* (nebėra tokio daikto kaip *sterlingas*). Skirtumas tas, kad *svaras sterlingų* neįvairuoja ir neginčijamas – tradicinis terminas. *Troja* – angl. *Troy*, būdvardis – *Trojan* (ret. var. *Troyan*): *Trojan horse* – *Trojos arklys*. Bet *Trojos uncija* – *troy ounce* / *ounce troy*, *Trojos svaras* – *troy pound* / *pound troy*. Yra ir tiesiog *troy* – „a system of weights in which 12 troy ounces make a pound, <...>“ (Webster's Comprehensive Dictionary 1996), taip pat *troy weight* – „a series of units of weight, based on a pound of 12 ounces and the ounce of

20 pennyweights or 480 grains – 0,3732417266 kg“ (Webster’s Dictionary Unabridged 1981), o būdvardis *troy* kildinamas iš pranc. *Troyes* (liet. *Trua*) – „city in France where it was prob. introduced“ (bet jo vartoseną ribojama – „expressed in troy weight“ Webster’s Dictionary Unabridged 1981), konkrečiai siejama su ten vykdavusiose mugesėse vartotu svorio matu (Webster’s Comprehensive Dictionary 1996). Pinigų specialistas A. Buračas trimis atvejais yra daręs skirtingai (iš dalies net angliškai): *troy ounce* – *trojos (monetinė) uncija*, *troy* – *trojos* (brangiųjų metalų ir brangakmenių svorio matų) *svorių sistema* (Buračas 1980); 1994 m. nepateikia net *uncijos*, o 373,242 g svarą vadina *brangenybės svaru* (Buračas, Svecevičius 1994: 479); *Troy Ounce* – „aukso ir kt. tauriųjų metalų svorio matas, *Trojos* (Prancūzijoje) *uncija*, lygi 31,1035 g arba 1/12 *Tr. svaro*, arba 480 granų“ (Buračas 1999). Troja Prancūzijoje – geografinis atradimas... *Troja* – pranc. *Troie*, o Prancūzijos istorinės Šampanės centras – *Troyes*. *Troyes* siejama su keltų trikastinių (lot. *Tricastini*, pranc. *Tricasses*, angl. *Tricasse*) gentimi ir jų miestu, Romos imperijoje vadintu Augustabona, III a. pavadintu *Tricassium*, V a. – *Trecae* (Dictionnaire des noms propres 1995). Beje, patys to vardo davėjai visą jį atiduoda kaimynams: *troy* – „Nom donné, en Engleterre, a la série des poids qui servent pour les matières d’or et d’argent“ (Dictionnaire encyclopédique 1900), dabar jo net nemini (nėra Dictionnaire de la langue française 1993). Jo neturi ir prancūzų sekėjai lenkai (nėra Słownik języka polskiego 1967 ir Encyklopedia powszechna 1968). Vokiečiai skiria – *trojanisches Pferd*, bet *Troypgewicht*, rusai taip pat – *троянский конь*, bet *тройская унция*. Gal ji ir buvo suprasta kaip *trejybė* arba *vaistinės uncija* DokŽin 1988: 122, taip pat *trejybinis arba vaistinės funtas* DokŽin 1988: 123 – atseit trejinė (auksas, sidabras, brangakmeniai), bet šitaip galima „pagrįsti“ ir keturinę (svaras, uncija, drachma, granas). Trejybėškumu grįsta ir anksčiau, nors be žodžio *trejybinis*: *troy* – „tokia svorių sistema (auksui, sidabru, brangakmeniams)“ ALKŽ 1975. Dar 1953 m. fiksuojamas *troy svaras* LE I 1953: 424. Yra ir sulietuvintas *troy*: *troy weight* – „tròjinė matų sistema (Britanijoje)“ ALKŽ 1998. Buvo ir tebėra paplitusi *Trojos uncija* LTE X 1983, VLE I 2001: 216 (nx), 217. TŽŽ 2001 – *Trojos uncija*, taip pat *Trojos drachma*, bet *trojos granas*. Jau yra ir artimiausias tikrenybei variantas – *vaistinės uncija*, *trua uncija* (*oz tr*, *oz ap*), *vaistinės svaras*, *trua svaras* (*lb tr*, *lb ap*), *vaistinės drachma*, *trua drachma* (*dr tr*, *dr ap*) – 3,88793 g (TechEnc I 2000: 660). Tik kodėl pirma *vaistinės*, o ne *trua* – santrumpa pirma *tr*, paskui *ap*.

Ir kodėl vis dėlto ne *Trua*? Žinoma, čia yra klaidinga (bet paplitusi) rašyba – VLE III yra net *cezario pjūvis*, nors iki šiol net spaudoje būdavo tik *Cezario pjūvis*. Taigi tebelieka *Trojos uncijos* tradicija, krūva variantų, atgyja ir tikroji – *trua* šaknis. Čia gali prireikti ir Valstybinės lietuvių kalbos komisijos sprendimo.

3. Funtas, futas, diuimas ir kitos germaniškos rusybės. Lietuviai nesiskolina tų matų pavadinimų, kuriuos turi patys. Tačiau kai kurios kalbos darė kitaip. Tokių skolinių prisigraibiusi rusų kalba sovietmečiu jų šiūptelėjo ir mums. Nežmoniškiausia rusybė, negrabių vertėjų labiausiai išplatinta, buvo *funtas* (rus. *фунт* yra iš lenk. *funt*, toliau – iš vid. vok. aukšt. *phunt*, atitinka vok. *Pfund*, gauta iš lot. *pondus*). Geriau laikėsi lietuviška *pėda*, taip pat senas skolinys *colis*. Tačiau 1988 m. *Dokumentų įforminimo ir rašybos žinyne* papilta visa rusybių krūva: *funtas* – 453,6 g, *trejbinis arba vaistinės funtas* – 373,2 g, *stonas* – 14 *funtų* DokŽin 1988: 123, *futas* = 12 *diuimų* – 0,3048 m, *diuimas* – 2,54 cm DokŽin 1988: 122. Tai yra Didžiosios Britanijos ir JAV vienetų lentelė, bet iš tikrųjų čia yra ne anglybės, o rusybės, iš kurių tik *фунт* ir *емон* yra angliškos kilmės (angl. *foot* – „pėda“, *stone* – „akmuo“), o *funtas* – vokiškos, *diuimas* – olandiškos (angl. *inch*; beje, K. Gaivenis vertimuose yra aptikęs ir svetimybę *inčas*...). Lentelėje – skliaustuose – pateikti ir lietuviški pavadinimai: *funtas* (liet. k. *svaras* (psn.) – 409 g) DokŽin 1988: 123, *futas* (liet. k. *pėda* – 22,2 cm (= 32,5 cm)), *diuimas* (liet. k. *colis*) DokŽin 1988: 122. Paprasčiausiai, susidūrus su skirtingomis lietuviškų ir angliškų matų vertėmis, nesugebėta lietuviškai pasakyti – *angliškas svaras*, *angliškas akmuo*, *angliška pėda*. Bet kodėl pateko ir *diuimas* – jo vertė nuo *colio* nesiskiria.

4. Natūralieji moksliniai vienetai. Natūraliųjų liaudies matų šiek tiek yra ir tarptautinių (daugiausia antikinių), bet nėra visuotinių. Taigi kai kurie tinka tarptautinei prekybai ir kitokiai platesnei praktikai, bet niekas netinka mokslui. Mokslas susikūrė ir tobulina tarptautinę vienetų sistemą, kurios fizikinių dydžių „matmenys parenkami taip, kad būtų patogų naudotis“, vienetai yra „laisvai pasirinkti, nepriklausomi“ LTE XII 1984. Tokia yra *metrinė*, arba *dešimtainė*, *vienetų sistema*. Pavadinimas *metrinė* gana dvi-prasmėškas – *metrinė* yra ne nuo *metro*, o nuo gr. *metron* – „matas“, *metreō* – „matuoju“. *Dešimtainė* reiškia, kad vienetai gali būti ir kartotiniai arba

daliniai – dauginami arba dalijami iš dešimčių. Šios sistemos pagrindai sukurti žymiausių prancūzų mokslininkų komisijos. 1791 m. kovo 30 d. Nacionalinio susirinkimo dekretu patvirtintas ilgio vienetas *metras*, laisvai pasirinktas, bet visai nenatūralus – Paryžiaus geografinio dienovidinio 1/40 000 000 (keturiasdešimtmilijonoji) dalis, masės (buitiškai – svorio) vienetas *kilogramas* – 1 dm³ 4 °C distiliuoto vandens vakuume (natūralus, bet visai kitoks mato pagrindas – ne Žemės masės kuri nors dalis). 1795 m. įvestas ir šimtainis pinigų vienetas *frankas*, o *svaras sterlingų* šimtainiu paverstas tik 1971 m. Čia aiškiai matomas skirtingas tautų būdas – anglų konservatizmas ir natūralumas, prancūzų – novatoriškumas, net revoliucingumas ir dirbtinumas (tas skirtumas gerai matyti parkų mene – *geometrinis*, arba *taisyklingasis* – *prancūziškasis* ir *peizažinis*, arba *kraštovaizdinis*, kitaip *laisvasis* – *angliškas parkas* LTE VIII 1981).

1851 m. K. F. Gausas ir W. E. Weberis pagal pirmojo idėją ir pradinį variantą sukūrė simetrinę – *CGS* (centimetras, gramas, sekundė) *vienetų sistemą*, bet ji visuotinai neišsigalėjo, nors „dar naudojama fizikos ir astronomijos teor. darbuose“ VLE III 2003. 1875 m. 17 šalių pasirašė metrinę konvenciją. Lietuvoje metrinė sistema įvesta 1920 m. gegužės 25 d.

Taigi *metras* – dirbtiniausias vienetas, *kilogramas* – pagrindinis vienetas, bet kartotinis. Tačiau natūralumo idėja liko gyva. Žinoma, natūralūs yra ne tik žmogaus kūno ir buities dalykai, bet ir fizikinių reiškinių matai. Moksle *natūraliosios vienetų sistemos* yra „vienetų sistemos, kurių pagrindiniai vienetai yra fizikinės konstantos, <...>“ (gravitacijos konstanta, šviesos greitis vakuume ir kt.), taigi čia „matmuo priklauso nuo gamtos reiškinių“ LTE VIII 1981. Tokių vienetų ir įvairių jų sistemų XX a. pr. yra sukūrę vokiečiai M. Planckas ir anglas D. R. Hartree. Pavyzdžiui, Hartrio masės vienetas – tai elektrono rimties masė – $9,109534 \cdot 10^{-31}$ kg (LTE IV 1978). Šie vienetai nuo metrinių vertėmis labai skiriasi – vieni nepaprastai maži, kiti – nepaprastai dideli. Ne praktikai jie ir kurti.

Tačiau jie padarė poveikio ir 1960 m. XI Generalinės matų ir svorsčių konferencijos (GMSK) patvirtintai *tarptautinei vienetų sistemai*, arba *SI* (pranc. *Système International*) LTE XII 1984. Antai tas dirbtinis *metras* čia grindžiamas jau fiziškai – „atstumas, kurį vakuume nusklinda šviesa per 1/299792458 sekundės dalį“ (1983 m. XVII GMSK) TechEnc I 2000: 648.

Gana natūralų pagrindą turi senasis šilumos vienetas *Celsijaus skalės* (pagal vandens užšalimą ir virimą) *laipsnis* – dabar tarptautinės sistemos

išvestinis vienetas, o pagrindinis yra *kelvinas* (didesnis 273,15°), beje, taip pat natūralus – pagrįstas II termodinamikos principu.

Natūraliųjų vienetų yra astronomijoje: *para, metai, šviesmetis*.

Taigi natūralieji vienetai eina iš pačios mokslo esmės.

II. Tikri – *fiziniai, natūriniai, faktiniai* ir perskaičiuoti (redukuoti, ekvivalentiniai, etaloniniai) – *sutartiniai* vienetai

Galima arti 15 AG ir 100 AG traktoriais – tai *fiziniai traktoriai*. Vienas gali turėti 10 15 AG traktorių, kitas – 10 100 AG traktorių – argi jie vieno-dai turi? Tuo pačiu traktoriumi galima suarti 10 ha ražienų (skutimas), 10 ha bulvienos (gilusis arimas) ir išplėsti 10 ha plėšinio – *natūriniai hektarai* čia lygūs, bet ar lygūs arimo hektarai? Ar tona rugių, ar tona kviečių – *faktinės tonos* lygios, bet ar lygus derlingumas ir vertingumas?

Taigi tikrenybei nustatyti reikia lyginamojo mato. Tai ne kokia statistikos užgaida – tai būtinybė. Prieš 30 metų leidinyje *Žemės ūkio informacija* (ŽŪI) jau yra *natūrinis hektaras, natūrinė tona, natūrinis indelis* ŽŪI 1972 10 36. Čia jau yra ir *koeficientas fiziniams traktoriams perskaičiuoti į sutartinius* ŽŪI 1972 10 36. Aiškiai pasakomas daromas skirtumas: *Siekiant objektyviau įvertinti ūkininkavimo sąlygas, vietoj faktiško darbo apmokėjimo imamas sutartinis* ŽŪ 1975 1 9. Taip pat jau vartotas *perskaičiuotas* ir *redukuotas: приведенные затраты – perskaičiuotos (redukuotos) sąnaudos* ETŽ 1966. Būdinga mūsų senamiesčiui, jog patys didžiausi transporto srautai (*daugiau kaip 800 redukuotų mašinų per valandą viena kryptimi*) juda pačiomis siauriausiomis <...> gatvėmis T 1973 228 2.

Pradžioje dar buvo ne tiesiog *sutartinis*, o *sutartinis natūrinis: условный натуральный измеритель продукции – sutartinis natūrinis produkcijos matas* ETŽ 1966. Buvo ne tik konkretūs sutartiniai vienetai (*sutartiniai hektarai, sutartinės tonos* ir pan.), bet ir *sutartiniai vienetai: iš kiekvieno žemės naudmenų hektaro gaunama apie 19 centnerių sutartinių derliaus vienetų* T 1974 147 2. *10 milijonų sutartinių vienetų drenažo vamzdžių* T 1973 285 1. <...> pagaminta 221 mln. t. mineralinių trąšų (*sutartiniais vienetais*) LŪ 1975 4 122².

² Šitam reikalui seniau vartotas daugiaprasmiškas žodis *virtualinis* – „galimas; galįs pasireikšti; kuris turi pasireikšti“: *virtualinis ilgis* – glžk. „sutartinis ilgis horizontaliojo tiesaus

Sutartinis *pieno riebumas* nuo seniai vadinamas *baziniu* (3,5, 3,8% arba kitoks nustatytas). Nustatytų riebumo (2,5, 3,5 ar 4,5%), baltymų ir kitų sudedamųjų dalių pieno gaminys (ne *natūralus pienas*, bet padarytas kaip natūralus) vadinamas *normalizuotas pienas*. *Bazinių* dalykų yra ir daugiau, pvz.: *bazinio kaloringumo gamtinės dujos* LA 1993 74 4. Energijos vartojimas kartais reiškiamas *naftos ekvivalento* tonomis. *Sutartinis kuras* – tai „kuras, kurio apatinė degimo šiluma TSRS laikoma lygi 29,3 MJ/kg (7000 kcal/kg)“ LTE X 1983; taip pat LTE IV 1978: 263.

Šitoks perskaičiavimo būdas įsitvirtino, paplito – buvo net *sutartinis gyvulys* ŽŪ 1974 2 33, *sutartinis galvijai* T 1973 162 1, 167 1, 1974 254 1, ŽŪ 1974 9 34. Greitai paplito, tačiau ilgoką laiką nenusistovėjo terminas – net žodynuose buvo paplitęs vertinys *sąlyginis: sąlyginis kuras* – *условное топливо* ChTŽ 1960, bet ETŽ 1966 – *sutartinis kuras*, ŽŪTŽ 1971 – vėl *sąlyginis kuras; sąlyginė mediena* „apskaitai palengvinti vartojamas medienos apskaitos vienetas“ – *условный материал* – *bedingtes Holz* MATŽ 1971 (MTŽ 1998 – *sutartinė mediena* „medienos džiovavimo apskaitai palengvinti vartojama medienos sąvoka, atitinkanti šiuos rodiklius: pušinės II džiovavimo kokybės kategorijos, 40 mm storio, 150 mm pločio, daugiau kaip 1 m ilgio apipjautos lentos, kurių pradinis drėgnumas 60%, o galutinis drėgnumas 12%“ – *условный пиломатериал* – *Einheitsholz* – *conventional wood, wood in boards*), *пахота мягкая* – *sąlyginis (minkštas) arimas* ŽŪTŽ 1971; *sąlyginis audinio plotis* TkstTŽ 1962.

Periodinėje spaudoje *sutartinis* ir *sąlyginis* labai įvairavo: *sutartiniai hektarai* T 1973 246 1, 1974 157 2, Šv 1973 7 9, ŽŪ 1974 2 5, 6, *suarė 2200 hektarų sutartinio arimo* T 1973 107 1 – *nukirto 190 sąlyginių hektarų javų* T 1973 203 1; *sutartinis traktorius* ŽŪ 1974 2 14, 15, *sutartinis agregatas* T 1973 144 1, 1974 160 1; *sutartinis kuras* T 1973 167 2, 190 4 – *sąlyginis kuras* T 1973 83 4; *sutartinė tona* 1974 125 4 – *sąlyginės tonos* MG 1974 5 11; *mineralinių trąšų* – 4,9 milijono tonų (*sąlyginiais vienetais*) T 1973 248 3;

kelio, kuriam nuvažiuoti sunaudojamas toks pat darbas (tiek pat laiko, kuro), kiek tikrame kelio tarpe su visais pakilimais“ TŽŽ 1951, *virtualinė drėgno oro temperatūra* – „temperatūra, kurią turėtų esamame slėgime tokio pat tankumo sausas oras“ TŽŽ 1969. Dabar – *sutartinis kelių ilgis* GelŽ 1977, *redukuotoji temperatūra* PTŽ 1984, o *virtualus* paplūdo naujais daugiaprasmiškumais (žr. GK 2003 8 6–7).

pavyko sutaupyti <...> arti trijų tūkstančių sutartinių kubinių metrų technologinės medienos T 1982 44 1 – pagaminta drenažo vamzdžių – 601 sąlyginis kilometras T 1973 96 2; sąlyginis skersmuo T 1973 230 1, 239 1, Šv 1973 23 2, sąlyginis diametras T 1973, 168 3; sutartiniai vamzdžiai T 1973 223 2 – sąlyginiai drenažo vamzdeliai T 1973 230 1; sutartiniai indeliai Šv 1974 5 3, M ir T 1975 2 2 – sąlyginiai indeliai T 1973 219 2; sutartinės dėžutės T 1973 158 2 – sąlyginės dėžutės T 1973 249 3; taip pat sąlyginis stiklainis T 1973 255 2, sąlyginės plytos T 1973 249 1, 1974 173 1, sąlyginiai blokai T 1974 173 1, sąlyginiai lakštai T 1973 249 1. Neretai būdavo vien sąlyginis, pvz.: Kiekvienas metras per sekundę vėjo greičio sąlygiškai vis didina speigo aštrumą. Būna dienu, kai esant stipriam speigui ir stipriam vėjui, speigas pasiekia minus šimtą sąlyginių laipsnių MG 1974 5 18; sąlyginė ekonomija M ir T 1973 11 16, sąlyginis ekonominis efektas M ir T 1974 6 36.

1975 m. straipsnyje *Sutartiniai apskaitos terminai* Antanas Balašaitis pažymėjo, kad rus. *условный* „verčiamas įvairiais žodžiais: *sutartinis, sąlyginis, lygtinis, santykinis, dirbtinis* ir kt.“, o „aptariamieji matavimo vienetai nepriklauso nuo kokių nors objektyvių sąlygų ir iš jų nekykla, o yra ekonomistų ir planuotojų susitarimo dalykas“ (Balašaitis 1975: 18).

A. Balašaičio straipsnelis turėjo poveikio – žodžių *sąlyginis* ir *sutartinis* reikšmės buvo patikslintos žodynuose ir enciklopedijose. *Sąlyginis* jau DŽ^{1,2} buvo aiškinamas pavyzdžiu *sąlyginis susitarimas*. Buvo žinomas net iš mokyklos *sąlyginis refleksas*, siauriau – *sąlyginis* (pršng. *visuotinis*) *kirčio atitraukimas, sąlyginė tikimybė, lygybė, lygtis, sąlyginis nulis, vidurkis; sąlyginiai indėliai: taip jie vadinami todėl, kad atidarant sąskaitą nustatoma tam tikra sąlyga, apribojanti indėlio išdavimą, ir indėlininkas tokiu indėliu gali naudotis tik įvykdęs nustatytą sąlygą* T 1982 179 4. *Sąlyginis* yra ir 3. „realiai toks neegzistuojantis, įsivaizduotas, simbolinis“ LKŽ XII, pvz.: *pamėginkime išsiaiškinti, koks likimas ištiks „penkiamilijardąjį vaiką“ (turimas omenyje ne sąlyginis vaikas, kurio gimimas SNO nutarimu buvo pažymėtas Jugoslavijoje, bet tokie pat sąlyginiai jo vienmečiai įvairiuose regionuose)* T 1988 77 3. Čia tinka ir *sąlygiškas*, nors terminijai būdingas *sąlyginis: sąlyginis turtas (contingent asset)* – „turtas, kurio vertės neįmanoma tiksliai nustatyti dabartiniu metu, kadangi ji priklauso nuo ateities įvykių ir sąlygų“, *sąlyginis pardavimas, sąlyginis deponavimas* ŠETEŽ. Yra čia ir ne visai aiškios reikšmės junginių: *facultative anaerobe* – *sąlyginis, fakultatyvinis anaerobas* ALŽŪTŽ 1977.

LKŽ XIV 1986 *sutartinis*, -ė 3. „priimtas kokio nors darbo apimtys, išteklių ir pan. apskaičiavimo pagrindu, etaloninis“, DŽ, *sutartinis* 3. „susitartas laikyti apskaitos matu, pagrindu“: *sutartiniai galvijai, indeliai*. Dabar matyti, kad pastarajam aiškinimui trūksta tikslumo – trūksta reikšmės dėmens „perskaičiuotas pagal vertės koeficientą“. *Sutartinių vienetų* gali būti ir neperskaičiuotinių, pavyzdžiui, skiriama *tikroji (dydžio) vertė* – „tai vertė, kurią gautume atlikę tobulą matavimą“, bet „tikrosios vertės nėra žinomos“, todėl yra ir *sutartinė tikroji (dydžio) vertė* – angl. *conventional true value (of a quantity)*, pranc. *valuer conventionnellement vraie (d'une grandeur)* – „norint nustatyti sutartinę tikrąją vertę, dažniausiai naudojami to dydžio kelių matavimų rezultatai“ („kartais ji vadinama *normine verte, geriausiu vertės įverčiu, sutartine verte* arba *pamatine verte*“) TP ir BMTŽ 1997. Žodžio *sutartinis* reikšmių yra dar daugiau, pvz.: *sutartinė kaina, sutartinės palūkanos, sutartiniai išpareigojimai, sutartiniai darbai* ir pan.

A. Balaišaičio straipsnio poveikis buvo didesnis atidiesiems, supratin-giesiems. Pvz.: ir *условный гектар*, ir *эталонный гектар*, ir *условный эталонный гектар* – *sutartinis hektaras* ŽŪMTŽ 1983, *условная единица* – *sutartinis vienetas* PTŽ 1984, *условное топливо* – *sutartinis kuras* PTŽ 1984, taip pat LTE X 1983; *200 tūkstančių rublių sutartinė metinė ekonomija* T 1981 8 1. Tačiau liko neretai ir *sąlyginis: sąlyginis gyvulys* T 1983 299 2, *sąlyginis galvijus* T 1985 198 1, *gyvulininkystės sąlyginė produkcija* Šv 1975 10 12; iš <...> hektaro <...> gauta po 28,5 centnerio sąlyginės augalininkystės produkcijos T 1984 101 1; *davėme 100 karvių ir 100 telyčių – pusanтро šimto sąlyginių galvijų* M ir G 1976 4 36; *sąlyginės tonos* T 1977 231 2; *mineralinių trąšų – milijonai tonų: sąlyginiais vienetais perskaičiuojant į turinčius 100 procentų maistingųjų medžiagų* T 1976 26 4; *sąlyginė šeima* KV 1980 47 6, *sąlyginiai gyventojai* Šm 1983 6 11, *sąlyginis ekonominis efektas* M ir G 1978 10 11; *metras per sekundę „prideda“ du sąlyginius šalčio laipsnius* T 1979 200 2; *esant 45 sąlyginiams šalčio laipsniams, ar, kaip juos dažnai vadina, sąlyginiams žiaudrumo balams, žmogus vos gali pakęsti* T 1979 200 2.

Trečiasis *sutartinių (sąlyginių)* apskaitos matų pavadinimų vartojimo tarpsnis – po Lietuvos atgimimo. Specialistai vartoja kaip vartoję. Deja, dar padažnėjo neteiktinasis *sąlyginis: sąlyginis kuras* M ir G 1995 4 12, *sąlyginės plytos* LA 1995 217 12. Kai kam tai pasirodė esant sovietmečio šmėkla: „Sovietmečiu buvo garsus statistikos triukas – skaičiuoti sutartinius vienetus. Tada suardavo ne šiaip hektarą, o sutartinį, pagamindavo sutartinius

indelius uogienių, išaugindavo vienam sutartiniam hektarui tam tikrą skaičių sutartinių galvijų“ (Valentina Zinkevičienė, – LA 1997 36 5). Visai ne – buvo ir *fiziniai*, ir iš jų apskaičiuoti *sutartiniai* vienetai, vieni kitų nepakeitė, triukų buvo, bet kitokių (prirašinėjimų, nurašinėjimų ir pan.). O kas iš šitos kritikos išėjo? Išėjo šitaip: *Vienam traktoriui (nežiūrint jo galingumo) pas mus vidutiniškai tenka 77 ha naudmenų* LA 1997 53 9. Nesugebama arba baidomasi (triukas?) rašyti net *fizinis traktorius*? Kai kam šita baimė greit praėjo: *sąlyginiai modeliai* LA 1997 38 9, *sąlyginės plytos* LA 1997 180 22, bet *sutartinis* vėl pastumtas į šalį. Kai kas teberašo: *Vienam traktoriui (nepaisant jo galingumo) Lietuvoje tenka vidutiniškai apie 80 ha naudmenų, o ES šalyse – tik apie 20 ha* ML 2002 11 19. Terminologams ir kalbos kultūrininkams vėl pridaryta tuščio darbo...

ŠALTINIAI

- ALKŽ 1975 – A. Laučka, B. Piesarskas, E. Stasiulevičiūtė. *Anglų–lietuvių kalbų žodynas*, Vilnius.
- ALKŽ 1998 – B. Svecevičius. *Anglų–lietuvių kalbų žodynas*, Vilnius.
- ALŽŪTŽ – *Anglų–lietuvių kalbų žemės ūkio terminų žodynas*. Sudarė D. Čeponienė, R. Gelūnienė, J. Kazėnas, R. Kelbauskienė (ats. red.), Vilnius, 1977.
- ChTŽ – K. Daukšas. *Chemijos žodynas*, Vilnius, 1960.
- DokŽin – *Dokumentų įforminimo ir rašybos žinynas*. Sudarė J. Žemaitis, Vilnius, 1988.
- DŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*: DŽ₁ – I leid., Vilnius, 1954; DŽ₂ – II pap. leid., Vilnius, 1972; DŽ₃ – III pat. ir pap. leid., Vilnius, 1993; DŽ₄ – IV leid., Vilnius, 2000.
- ETŽ – *Rusiškai lietuviškas ekonomikos terminų žodynas*. Red. kol. K. Meškauskas (ats. red.), A. Poviliūnas, V. Pūronas, A. Skupeika, Vilnius, 1966.
- GelŽ – *Rusų–lietuvių kalbų geležinkelių transporto žodynas*. Sudarė N. Juškaitė, St. Keinys, Vilnius, 1997.
- GK – *Gimtoji kalba* (žurnalas).
- KV – *Kalba Vilnius* (savaitraštis).
- LA – *Lietuvos aidas* (savaitraštis).
- LE – *Lietuvių enciklopedija* 1, South Boston, 1953.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* 12, 14, Vilnius, 1981, 1986.
- LTE – *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija* 4, 7, 8, 10, 12, Vilnius, 1978, 1981, 1981, 1983, 1984.
- LŪ – *Liaudies ūkis* (žurnalas).
- MATŽ – *Aiškinamasis medienos apdirbimo terminų žodynas*, Vilnius, 1971.
- MG – *Mūsų gamta* (žurnalas).

- M ir G – *Mokslas ir gyvenimas* (žurnalas).
M ir T – *Mokslas ir technika* (žurnalas).
ML – *Mokslo Lietuva* (dvisavaitinis laikraštis).
MTŽ – *Aiškinamasis medienos terminų žodynas*. Ats. red. B. Papreckis, Kaunas, 1998.
PTŽ – *Rusų–lietuvių kalbų politechnikos žodynas*. Sudarė G. Daugėla, Vilnius, 1984.
ŠETEŽ – P. Auštrevičius, D. Pupkevičius, D. Treigienė. *Šiuolaikinių ekonomikos terminų enciklopedinis žodynas*, Vilnius, 1991.
Šm – *Šeima* (žurnalas).
Šv – *Švyturys* (žurnalas).
T – *Tiesa* (dienraštis).
TechEnc – *Technikos enciklopedija 1*, Vilnius, 2000.
TkstTŽ – *Aiškinamasis tekstilės terminų žodynas 1*. Sudarė A. Jurevičius ir A. Čižas, Vilnius, 1962.
TP ir BMTŽ – *Tarptautinis pagrindinių ir bendrųjų metrologijos terminų žodynas*. Parengė V. Valiukėnas ir P. J. Žilinskas, Vilnius, 1977.
TŽŽ 1951 – *Tarptautinių žodžių žodynas*. Lietuviškąjį leidimą redagavo Ch. Lemchenas, Vilnius.
TŽŽ 1969 – *Tarptautinių žodžių žodynas*. Lietuviškąjį leidimą redagavo Ch. Lemchenas, Vilnius.
TŽŽ 2001 – *Tarptautinių žodžių žodynas*. Ats. red. A. Kinderys, Vilnius.
VLE – *Visuotinė lietuvių enciklopedija 1, 3*, Vilnius, 2001, 2003.
ŽŪ – *Žemės ūkis* (žurnalas).
ŽŪI – *Žemės ūkio informacija* (mėnraštis).
ŽŪMTŽ – *Rusų–lietuvių kalbų žemės ūkio mechanizacijos terminų žodynas*. Parengė V. Gerulaitis ir S. Lukėnas, Vilnius, 1983.
ŽŪTŽ – V. Anskaitis, M. Kilas. *Rusų–lietuvių kalbų žemės ūkio terminų žodynas*, Vilnius, 1971.

LITERATŪRA

- Antikos žodynas 1998: *Antikos žodynas*. Vertė R. Kumžienė, A. Tekorius, A. Trakymas, Vilnius.
Balašaitis A. 1975: Sutartiniai apskaitos terminai. – *Mūsų kalba* 2, 17–18.
Buračas A. 1980: *Anglų–lietuvių kalbų ekonomikos terminų žodynas*, Vilnius.
Buračas A. 1999: *Pasaulio valiutų ir monetų žinynas*, Vilnius.
Buračas A., Svecevičius B. 1994: *Lietuvių–anglų–lietuvių biznio, bankų, biržos terminų žodynas-žinynas*, Vilnius.
Dictionnaire de la langue française 1993: *Le Nouveau Petit Robert: Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*, Paris.
Dictionnaire des noms propres 1995: *Petit Le Robert: Dictionnaire universel des noms propres*, Paris.
Dictionnaire encyclopédique [1900 ?]: *Le Larousse pour tous: Nouveau dictionnaire encyclopédique 2*, Paris.
Encyklopedia powszechna 1968: *Wielka encyklopedia powszechna 11*, Warszawa.

Halder A. 2002: *Filosofijos žodynas*, Vilnius.
Słownik języka polskiego 1967: *Słownik języka polskiego 9*, Warszawa.
Webster's Comprehensive Dictionary 1996: *The New International Webster's Comprehensive Dictionary of the English Language*, Trident Press International.
Webster's Dictionary Unabridged 1981: *Webster's Third New International Dictionary of the English Language Unabridged*, Springfield, Massachusetts.

Jonas KLIMAVIČIUS
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5, LT-2055 Vilnius
E. paštas termin@ktl.mii.lt

Gauta 2003-06-24